

Vertrouwen als voorspeller stemgedrag Partij voor de Vrijheid

Bachelorproject ASW 2009

Anne Hartman 3112543

Universiteit Utrecht - 2 juli 2009

Begeleider: Maïke Gieling

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 3
1. Inleiding	p. 4
2. Probleemstelling	p. 6
2.1 Vraagstelling	p. 6
2.2 Doelstelling	p. 6
2.3 ASW-benadering	p. 7
3. Theoretisch kader	p. 8
4. Methodologische verantwoording	p. 17
4.1 Procedure	p. 17
4.2 Participanten	p. 17
4.3 Variabelen	p. 18
4.4 Analyse	p. 19
5. Resultaten en analyse	p. 20
5.1 Beschrijvende statistieken	p. 20
5.2 One-way ANOVA	p. 21
5.3 Correlaties	p. 22
5.4 Regressie-analyse	p. 23
6. Discussie	p. 25
7. Referenties	p. 30
8. Bijlage	p. 33

Voorwoord

Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van het bachelorproject van de opleiding Algemene Sociale Wetenschappen aan Universiteit Utrecht. Het onderwerp van dit onderzoek is gekozen binnen het thema *'Rechten, vrijheden en democratische besluitvormingsprocessen'*. Het bachelorproject vormt de afsluiting van de studie ASW en heeft als doel de verworven theoretische en methodologische kennis toe te passen op een actueel sociaal vraagstuk. Ik ben tot het gekozen onderwerp gekomen aangezien het zeer actueel is en het mij bijzonder fascineert.

1. Inleiding

Volgens sommige auteurs slagen de politieke partijen er niet meer in om de tegenstellingen in de samenleving te overbruggen (Noorda, Rouvoet, Schoo *et al*, 2003). De verkiezingen van 2002 met de grote opkomst van Lijst Pim Fortuyn hebben de ernst van de bestaande problemen in de huidige Nederlandse samenleving aan het licht gebracht. De klassieke ideologische politiek lijkt overbodig te zijn geworden en is niet langer in staat om burgers aan te spreken en te mobiliseren. Een deel van de samenleving herkent zich niet meer in de politiek; zij voelt zich niet goed bediend of beschermd, maar buitengesloten. Door de lange periode van Paars, waarin geen van de partijen wist om kiezers op overtuigende wijze te binden aan hun specifieke partijkeuze, zijn de partijen allemaal op elkaar gaan lijken. De tegenstelling tussen links en rechts was grotendeels verdwenen en zorgde ervoor dat deze geen betekenis meer had in de politieke oriëntatie van kiezers. Een logisch gevolg van dit alles is dat er ruimte komt voor een nieuwe politieke beweging met een uitgesproken idee van politiek bedrijven (Noorda, Rouvoet, Schoo *et al*, 2003). Deze nieuwe politiek wordt gevonden in de vorm van radicaal rechtse en populistische politieke partijen. Het populisme introduceert een nieuw soort scheidslijn, die van het volk tegen de elite.

Twee op de drie personen in Nederland zijn het eens met de stelling dat er een kloof bestaat tussen de burger en de politiek. Daarnaast is het cynisme over de politiek gegroeid. Vooral aan de uitersten van het politieke spectrum, onder kiezers van de Partij voor de Vrijheid en de Socialistische Partij, is het cynisme groot. Onder PVV-stemmers is zowel het sociaal als politiek vertrouwen relatief klein; minder dan de helft heeft vertrouwen in personen en instellingen en deze groep heeft tevens het minste vertrouwen in de Tweede Kamer en de Europese Unie (Schmeets, 2008). Het nieuwe stemgedrag van het electoraat kan gezien worden als een opzegging van vertrouwen in de gevestigde orde.

Tromp (2002) stelt dat er een sterk gevoel van onbehagen bestaat onder burgers over het verliezen van een nationale identiteit ten gunste van internationale processen, en de toename van migrantenstromen wordt als bedreiging voor het eigen welzijn gezien. Verschillende migratiestromen hebben geleid tot de aanwezigheid van een groot aantal immigranten in Nederland. Sinds de Tweede Wereldoorlog is de samenstelling van de Nederlandse bevolking veranderd. In de periode tussen 1945 en 1962 bestonden de immigrantengroepen voornamelijk uit personen uit voormalige Nederlandse koloniën, zoals Nederlands-Indië en Nederlands Nieuw-Guinea. Tussen 1964 en 1973 waren het vooral

gastarbeiders uit Marokko, Turkije, Spanje en Italië die naar Nederland kwamen. Een groot deel van de Marokkaanse en Turkse immigranten heeft zich permanent in Nederland gevestigd, met als gevolg dat in de jaren tachtig in het kader van gezinshereniging en gezinsvorming het aantal immigranten snel groeide. Daarnaast kreeg Nederland te maken met immigranten uit Suriname als gevolg van de onafhankelijkheid in 1975. Tot slot is het aantal asielzoekers sterk gestegen vanaf midden jaren tachtig (Van Tubergen en Maas, 2006). Door deze grote toestroom van migranten en de diversiteit van deze bevolkingsgroep, is debat ontstaan in de Nederlandse samenleving over de reactie van de ontvangende samenleving op immigranten (Scheffer, 2007; Van Tubergen en Maas, 2006). Radicaal rechtse of anti-immigrant partijen spelen in op de negatieve attitudes die heersen onder sommige bevolkingsgroepen ten aanzien van immigranten. Als gevolg van de perceptie van etnische dreiging, kunnen anti-immigrant attitudes zoals afkeer van immigranten en nationalisme ontstaan (Schneider, 2008; Scheepers, Gijsberts, Coenders, 2002).

2. Probleemstelling

De laatste jaren is een relatief groot aantal radicaal rechtse politieke partijen succesvol gebleken in West-Europa. Deze politieke partijen worden ook wel anti-immigrant partijen genoemd, aangezien zij inspelen op de anti-immigrant sentimenten die heersen onder sommige bevolkingsgroepen in de samenleving. In verscheidene onderzoeken is aangetoond dat anti-immigrant sentimenten een belangrijke variabele vormen in het verklaren van de steun van kiezers voor radicaal rechtse partijen (Coffé, Heyndels, Vermeir, 2007; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Daarnaast lijkt een gevoel van wantrouwen ten aanzien van de samenleving te bestaan onder deze groep kiezers (SCP, 1999; Chanley, Rudolph, Rahn, 2000).

2.1 Vraagstelling

Zoals gesteld, wordt in veel onderzoeken anti-immigrant attitudes als voorspellende variabele genomen voor het stemmen op anti-immigrant partijen (Coffé, Heyndels, Vermeir, 2007; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Er zijn echter maar weinig onderzoeken die focussen op een algemeen gevoel van wantrouwen jegens de samenleving dat zou kunnen heersen onder groepen kiezers, wat tevens een verklaring zou kunnen vormen voor radicaal rechts stemgedrag. De vragen die hieruit volgen zijn: Is wantrouwen naar de samenleving en naar de politiek in het bijzonder een belangrijke voorspeller van stemmen op radicaal rechtse partijen en/of de sympathie voor deze partijen?

De hoofdvraag is als volgt geformuleerd:

In hoeverre kan het gevoel van een algemeen wantrouwen onder kiezers de sympathie voor en het stemmen op de Partij voor de Vrijheid verklaren?

2.2 Doelstelling

De doelstelling van het bachelorproject is tweeledig. Enerzijds is er sprake van kennisontwikkeling, aangezien er sprake is van een tekort aan kennis over de gestelde hypothese dat het gebrek aan vertrouwen dat heerst onder kiezers het stemgedrag voor een radicaal rechtse politieke partij verklaart. Hoewel relatief veel onderzoek is gedaan naar de motieven van kiezers voor het stemmen op radicaal rechtse politieke partijen, waaronder anti-

immigrant sentimenten, is er weinig bekend over wantrouwen in het algemeen in relatie tot stemgedrag.

Daarnaast kan gesteld worden dat de doelstelling ook op maatschappelijk gebied zeer relevant is. In de samenleving bestaat veel debat over de problemen in de Nederlandse multiculturele samenleving en de steun voor radicaal rechtse partijen die daaruit lijkt voort te komen; de aanwezigheid van migrantengroepen leidt voor sommige bevolkingsgroepen binnen de Nederlandse samenleving tot anti-immigrant sentimenten. Het is maatschappelijk relevant om te weten vanuit welke motieven kiezers op radicaal rechtse partijen stemmen. In mijn opinie zijn de aanwezigheid van immigranten in Nederland en de gevolgen die dit met zich brengt, zoals een veranderende samenleving en het herformuleren van de eigen positie van individuen binnen deze samenleving, een belangrijke voedingsbodem voor het succes van een radicaal rechtse partij als de Partij voor de Vrijheid. Van belang is om de onvrede die kan heersen onder sommige bevolkingsgroepen op dit punt te erkennen en hierop in te spelen. Dit verschijnsel kan positief benaderd worden door de gevestigde politiek, om een tegenhanger te vormen tegen de negatieve formulering van sommige radicaal rechtse partijen. Gesteld kan worden dat de probleemstelling relevant en interessant is omdat radicaal rechtse politieke partijen in de hedendaagse Nederlandse multiculturele samenleving een realiteit vormen.

2.3 ASW-benadering

Het uitgangspunt van interdisciplinariteit die in de ASW-benadering centraal staat, wordt in dit project vormgegeven door middel van het onderwerp van de probleemstelling. Deze is niet te vatten in één discipline; er komen zowel psychologische aspecten zoals individuele kenmerken van personen die stemgedrag kunnen verklaren bij kijken, als sociologische aspecten zoals de context waarin kiezers op radicaal rechtse partijen stemmen aan bod, en politicologische aspecten als de werking van het politieke spectrum, stemgedrag en kenmerken van radicaal rechtse politieke partijen. Daarnaast zijn de problemen die voort lijken te vloeien uit de multiculturele samenleving een studieobject dat zeer belangrijk is binnen Algemene Sociale Wetenschappen. Gesteld kan dus worden dat het onderwerp van zowel radicaal rechtse politieke partijen, als algemeen vertrouwen in de samenleving en anti-immigrant sentimenten zeer interdisciplinair van aard is.

3. Theoretisch kader

Ten eerste zullen we ingaan op de kenmerken van radicaal rechtse of anti-immigrant partijen. Vervolgens zal het stemgedrag van kiezers aan bod komen. Daarna worden de anti-immigrant sentimenten die kunnen heersen onder sommige bevolkingsgroepen besproken. Tevens zal beredeneerd worden in hoeverre vertrouwen of een gebrek daaraan stemgedrag kan verklaren en zal een onderscheid gemaakt worden tussen sociaal en politiek vertrouwen. Ten slotte wordt de relatie tussen anti-immigrant sentimenten en vertrouwen besproken, waarna de hypothesen voor dit onderzoek volgen.

Radicaal rechtse politieke partijen

Volgens Van Holsteyn en Mudde (1992, zoals weergegeven door Buijs en Van Donselaar, 1994) is 'rechts extremisme' een containerbegrip waarbinnen verschillende ideologische begrippen kunnen bestaan, zoals nationalisme, racisme, ethnocentrisme en anti-democratie. De meeste extreemrechtse organisaties zijn sterk nationalistisch georiënteerd en hebben een afkeer van het 'vreemde'. Daarbij is het anti-establishment karakter of het protestkarakter met de kritiek die geuit wordt op de gevestigde politiek van groot belang voor radicaal rechtse politieke partijen. Een belangrijke algemene deler van deze partijen zijn de anti-immigrant attitudes, waardoor radicaal rechtse partijen ook wel anti-immigrant partijen genoemd worden. De meeste van deze partijen achten zichzelf rechtse partijen, en hun ideologieën variëren van radicaal liberaal tot antiglobalist. Deze anti-immigrant partijen worden veelal gestigmatiseerd door de gevestigde politieke partijen (Fennema, Van der Brug, Tillie, 2000; Fennema en Van der Brug, 2003).

De groei van rechts extremisme is van grote zorg in veel West-Europese democratieën. De anti-establishment attitude wordt gezien als een bedreiging voor het functioneren van het democratische proces (Fennema, Van der Brug, Tillie, 2000). Veel landen zien een groeiende populariteit van deze politieke partijen sinds de jaren tachtig, en deze groei in populariteit gaat hand in hand met de afname in populariteit van de traditionele politieke partijen. De groei van deze rechtse partijen is echter geen universeel fenomeen. In West-Europa bestaan zeven politieke systemen waar anti-immigrant partijen steun vinden onder de bevolking, namelijk: Denemarken, Vlaanderen, Wallonië, Frankrijk, Italië, West-Duitsland en Nederland (Fennema, Van der Brug, Tillie, 2000; Fennema en Van der Brug, 2003).

In de Nederlandse context kunnen Lijst Pim Fortuyn en de Partij voor de Vrijheid aangeduid worden als radicaal rechtse partijen. Lijst Pim Fortuyn heeft in 2002 26 zetels in de Tweede Kamer bemachtigd, om er in 2003 weer achttien te verliezen (Fennema en Van der Brug, 2006). Een charismatische leider, zoals Pim Fortuyn in het geval van de LPF, evenals de partijorganisatie en de politieke of electorale mogelijkhedenstructuur zijn van belang voor het succes van een extreemrechtse politieke partij (Husbands, 1998 zoals weergegeven door Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Hierbij gaat het om de ruimte die anti-immigrant partijen hebben om zich te organiseren evenals de mate waarin andere politieke partijen hen de ruimte laten voor standpunten met betrekking tot migratie en veiligheid (Van der Brug en Fennema, 2006). Zo is het immigrantenvraagstuk door de politieke elites tot een taboe verklaard, aldus Van der Brug en Fennema (2006), waardoor radicaal rechtse partijen dit thema gemakkelijk over kunnen nemen. Een terughoudend politiek klimaat ten aanzien van immigratiekwesities kan dus leiden tot grote steun voor radicaal rechtse partijen die deze kwestie wel veelvuldig onder de aandacht brengen. Daarbij was de politieke mogelijkhedenstructuur in 2002 zeer gunstig voor de LPF vanwege de toegenomen angst voor de Islam na de aanslagen van 11 september 2001 (Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002; Van der Brug en Fennema, 2006).

Recent is de Partij voor de Vrijheid de belangrijkste anti-immigrant partij in Nederland. De PVV, met lijsttrekker Geert Wilders, heeft momenteel negen zetels in de Tweede Kamer en is daarmee populairder dan gevestigde politieke partijen zoals GroenLinks met zeven zetels, ChristenUnie met zes zetels en D66 met drie zetels. (<http://www.tweedekamer.nl>) Daarnaast heeft bij de Europese Verkiezingen van 4 juni 2009 de Partij voor de Vrijheid vier zetels in het Europees Parlement weten te bemachtigen, van de in totaal 25 Nederlandse zetels (nrc.next). De PVV heeft zich in de campagne voor deze verkiezingen duidelijk geprofileerd als een partij die staat vóór Nederland en tégen Europa is, waaruit zowel de nationalistische elementen van de partij blijken als de afkeer van het vreemde. Tevens hebben zij te kennen gegeven zich niet aan te zullen sluiten bij een Europese fractie in het Europees Parlement. Hier is te zien dat de PVV zich duidelijk positioneert als buitenstaander ten opzichte van de gevestigde politiek.

Stemgedrag

Volgens Van der Brug e.a. (2000) zien de meeste kiezers anti-immigrant partijen als normale

partijen. De motivatie van kiezers voor het uitbrengen van een stem wordt als rationeel of doelgeoriënteerd gezien. De rationele keuzebenadering zoekt een verklaring voor stemgedrag in de directe stemmotivatie en voorspelt dat politiek-inhoudelijke overwegingen, zoals ideologie, in grote mate bepalend zijn voor stemgedrag (Fennema en Van der Brug, 2006). Het stemmen op anti-immigrant partijen wordt grotendeels gemotiveerd door ideologische en pragmatische overwegingen (Van der Brug en Fennema, 2003; Van der Brug, 2003; Fennema en Tillie, 2000; Tillie, 1995, zoals weergegeven door Van der Brug en Fennema, 2003), net als het stemmen op andere partijen. Het doel van de rationele kiezers is het beleid van de overheid te beïnvloeden, waardoor zij zullen stemmen op de partij met wie zij het het meest eens zijn op punten die zij het meest van belang achten. Een kiezer zal echter niet altijd op de partij stemmen die zijn ideeën het beste weergeeft, sommige kiezers hebben een voorkeur voor een grotere partij die meer invloed zal kunnen uitoefenen (Van der Brug en Fennema, 2003). Ontevreden kiezers zijn minder geneigd om op de grote partij kandidaat te stemmen, dan kiezers met een groter gevoel van vertrouwen.

Onderzoek van Rose (2000) en Swyngedouw (2001) toont aan dat kiezers van anti-immigrant partijen ontevreden zijn over de heersende politieke elite. Naar analyse van de verkiezingen voor het Europees Parlement in 1994 hebben Fennema *et al.* (2000) aangetoond dat anti-immigrant partijen meer proteststemmen trekken dan andere partijen (Kitschelt, 1995, zoals weergegeven door Van der Brug en Fennema, 2003; Van der Brug en Fennema, 2003; 2006; Lubbers en Scheepers, 2000; Mayer en Perrineau, 1992, zoals weergegeven door Van der Brug en Fennema, 2003; Holsteyn, 1990, zoals weergegeven door Van der Brug en Fennema, 2003). Proteststimmers uiten hun onvrede met de politieke elite door te stemmen op een partij die buiten de politieke arena staat. Aangezien de politieke elite in West-Europese landen anti-immigrant partijen vaak ziet als gevaarlijk en politieke *outcast* (Van der Brug en Fennema, 2003), is het voor een kiezer die zijn stem wil gebruiken om de elite wakker te schudden aantrekkelijk om voor een partij te kiezen die gestigmatiseerd wordt door de politieke elite. Echter, radicaal rechtse politieke partijen kunnen zichzelf ook positioneren als protestpartij (Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Ook een proteststem kan dus gezien worden als een rationele stem, die de afkeer laat zien van alle andere politieke partijen (Fennema, Van der Brug, Tillie, 2000).

Anti-immigrant sentimenten

Anti-immigrant attitudes vormen samen met politieke tevredenheid de belangrijkste voorspellers van radicaal rechts stemgedrag (Lubbers en Scheepers 2000, 2001; Mayer 1999, zoals weergegeven door Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Een bevinding van Lubbers *et al* (2002) is dat individuen met anti-immigrant sentimenten en individuen die meer ontevreden zijn met de heersende politieke partijen, meer geneigd zijn om te stemmen op radicaal rechtse partijen in landen waar het niveau van interetnische competitie hoger is.

Verschillende theorieën kunnen anti-immigrant sentimenten verklaren. De perceptie van etnische dreiging vormt een belangrijke variabele voor het voorspellen van anti-immigrant attitudes, zoals de afkeer van immigranten en nationalisme (Schneider, 2008; Lubbers *et al*, 2002). De etnische competitietheorie (Lubbers *et al*, 2002; Quillian, 1995; Kunovich, 2004; Semyonov, Rijman en Gorodzeisky, 2006) stelt dat de mate van etnische competitie in een land wordt bepaald door de kwantitatieve demografische relatie tussen de *ingroup* en de *outgroup* en daarnaast de mate van verschillende schaarse goederen waarover deze groepen beschikken. Daarnaast maakt de theorie van de etnische concurrentie aannemelijk dat immigranten door gevestigden gezien kunnen worden als concurrenten op zowel de huizenmarkt, als de arbeidsmarkt en de huwelijksmarkt. Hoe groter de *outgroup* economisch en cultureel gezien is, hoe groter de gemiddelde etnische dreiging zal zijn. De gevoelens van potentiële bedreiging die hieruit voortkomen, kunnen leiden tot steun voor een anti-immigrant partij (Fennema en Van der Brug, 2006). Hierop sluit de individuele competitiehypothese aan, die stelt dat individuen met een lage sociale status en inwoners van een stad meer etnische dreiging ervaren dan individuen die zich in hogere sociaal-economische strata bevinden en wonen in niet-stedelijke gebieden (Schneider, 2008). Een belangrijke bevinding van Schneider (2008; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002) is dat de niet-westerse achtergrond van immigranten leidt tot een hoger niveau van etnische dreiging in Europese landen. Hoe groter het percentage van niet-westerse immigranten is, des te groter is het gemiddelde niveau van etnische dreiging in een land. De economische en sociale competitie tussen groepen speelt een kleinere rol in de verklaring van verschillen in anti-immigrant attitudes, dan het niet bekend zijn met de *outgroup* en de angst voor conflict over waarden en cultuur. Culturele verschillen spelen dus een belangrijke rol in het verklaren van anti-immigrant sentimenten.

Ten slotte stellen Kitschelt (1995, zoals weergegeven door Lubbers, Gijsberts, Scheepers 2002) en Van der Brug *et al* (2000) dat sociale achtergrondkenmerken zoals

geslacht, leeftijd en sociaal-economische status van geen of klein belang zijn voor het verklaren van radicaal rechts stemgedrag. Anderen (Mayer 1999, zoals weergegeven door Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002) onderstrepen juist dat achtergrondkenmerken van cruciaal belang zijn voor radicaal rechts stemgedrag. Beide takken van onderzoek erkennen dat sociaal-politieke attitudes van belang zijn in het verklaren van het stemmen op anti-immigrant partijen (Lubbers en Scheepers, 2000; 2001).

Vertrouwen

De voorspellende variabele vertrouwen (of wantrouwen) die meegenomen wordt in de onderzoeksvraag kan onderverdeeld worden in twee aspecten van vertrouwen, namelijk sociaal vertrouwen en politiek vertrouwen. Hieronder zal allereerst worden ingegaan op sociaal vertrouwen, waarna politiek vertrouwen zal worden besproken. Ten slotte zal een afweging gemaakt worden in hoeverre vertrouwen stemgedrag kan verklaren.

Sociaal vertrouwen

De wetenschappelijke belangstelling voor sociaal vertrouwen is toegenomen door de verontrustende daling van het vertrouwen van burgers in de politiek en in publieke instituties in enkele Europese landen. Wantrouwen, cynisme en onverschilligheid leiden tot een toenemende onzekerheid in de gevestigde democratieën. Sociaal vertrouwen bestaat vooral uit vertrouwen ten aanzien van onbekenden, en niet om het vertrouwen in kleine kring. Ongeveer twee derde van de bevolking heeft in 1998 vertrouwen in rechters, politie en Tweede Kamer; circa een derde heeft vertrouwen in kerken, ambtenaren en de media. Daartussen ligt het vertrouwen voor de strijdmacht, grote bedrijven en de Europese Unie. Het gemiddelde institutioneel vertrouwen in Nederland is relatief hoog. Hoger opgeleiden lijken meer geneigd vertrouwen te hebben in instituties. Mannen zijn meer geneigd tot vertrouwen in het leger en grote bedrijven, ouderen hebben de voorkeur voor kerken, terwijl jongeren meer vertrouwen lijken te hebben in de Tweede Kamer en grote bedrijven (SCP, 1999). Het vertrouwen in instituties kan gezien worden als een verdere veralgemenisering van vertrouwen in anderen. Tussen sociaal vertrouwen en institutioneel vertrouwen wordt meestal een positief, maar zelden een sterk verband gevonden, zowel op individueel niveau als in nationale gemiddelden (Putnam, 2002).

Politiek vertrouwen

De mate van politiek vertrouwen wordt beïnvloed door het presteren van de overheid en wordt gehinderd door corruptie en politiek radicalisme. Het vertrouwen dat burgers hebben in politieke instituties, neemt in de meeste landen gestaag af. Deze afname maakt deel uit van een trend van politiek scepticisme en onbetrokkenheid. Politiek vertrouwen vertoont een positieve samenhang met welvaart, religie, sociaal kapitaal, democratische attitudes en politieke interesse (Catterberg en Moreno, 2005). In zestien westerse democratieën heeft tussen 1981 en 2000 gemiddeld een afname in vertrouwen van vier procentpunten plaatsgevonden (SCP, 1999). De meest significante verliezen hebben plaatsgevonden in de Verenigde Staten, Australië, Finland en West-Duitsland. In het Verenigd Koninkrijk, Canada, Frankrijk en Noorwegen is het vertrouwen in het parlement afgenomen met minder dan 10 procentpunten. Echter, in Nederland, België, Denemarken, Italië en Zweden is het wetgevende vertrouwen toegenomen. In Nederland lijkt het politieke vertrouwen onder de bevolking op de lange termijn vrijwel constant gebleven.

Volgens Michelson (2003) is politiek vertrouwen een belangrijke determinant voor individueel politiek gedrag en de effectiviteit van de overheid en kan wantrouwen het slagen van de overheid bemoeilijken. Chanley *et al* (2000) beargumenteren dat de mate van vertrouwen wordt beïnvloed door het presteren van de nationale economie en de evaluatie van burgers van deze economie; negatieve percepties leiden tot een grotere ontevredenheid. Wantrouwen in de politiek kan verklaard worden door de perceptie van kiezers dat politici oneerlijk of niet integer zijn. Een ander punt voor het wantrouwen in de overheid is het idee dat de overheid inefficiënt handelt (Gershtenson, Ladewig, Plane, 2006). Daarnaast zijn burgers die zich identificeren met de partij die aan de macht is, meer tevreden met het functioneren van de overheid en hebben zij ook meer vertrouwen in de overheid. Sterkere identificatie met politieke partijen versterkt de politieke participatie. Kiezers hebben meer vertrouwen in de overheid wanneer zij geloven dat de overheid beleid voert dat overeenkomt met hun eigen voorkeuren. Een grotere continuïteit tussen de beleidsvoorkeuren van burgers en het gevoerde beleid van de overheid, zal leiden tot een hogere mate van vertrouwen (Hetherington, 1998; Citrin, 1974). Ten slotte kan de afstand die bestaat tussen de politieke opinie van de bevolking en de overheid leiden tot vervreemding van de politiek en cynisme (Erber en Lau, 1990). Deze politieke ontevredenheid kan geassocieerd worden met de afwijzing van conventionele manieren van politieke participatie zoals stemmen.

Concluderend kan gesteld worden dat vooral de politieke vorm van vertrouwen

stemgedrag kan verklaren. Michelson (2003) ondersteunt dit door te stellen dat vertrouwen in de overheid invloed heeft op welke kandidaat een kiezer stemt; cynische kiezers zijn minder geneigd te stemmen op grote partijen, en zullen eerder op kleinere partijen stemmen. Daarnaast beïnvloedt vertrouwen de politieke voorkeur van een kiezer en steun voor activiteiten van de overheid, hun meegaandheid met de wet, en hun beoordeling van politici en politieke instituties. Een afname in politiek vertrouwen ondermijnt de steun voor een democratische overheid, welke de legitimiteit van de overheid aan de kaak stelt. Al met al bepaalt het heersende vertrouwen onder de bevolking in welke mate politici effectief kunnen besturen. Daarbij stellen Lubbers en Güveli (2007) dat politiek vertrouwen een belangrijke factor lijkt te zijn die het stemgedrag van LPF-stemmers kan verklaren. Ook Catterberg en Moreno (2005) ondersteunen de stelling dat politiek vertrouwen een factor kan zijn die stemgedrag verklaart; uit hun onderzoek blijkt dat politiek wantrouwen samenhangt met politiek radicalisme. Bovenstaand onderzoek toont dus aan dat politiek vertrouwen als voorspellende variabele voor stemgedrag genomen kan worden. Wanneer het vertrouwen in instituties gezien wordt als een verdere veralgemenisering van vertrouwen in anderen, zoals gesteld wordt door het SCP (1999), dan volgt hieruit dat algemeen vertrouwen van invloed kan zijn op de mate van politiek vertrouwen en speelt dit daarmee dus ook een rol in het verklaren van stemgedrag. Naar aanleiding hiervan stellen wij dat politiek wantrouwen sympathie voor de Partij voor de Vrijheid kan verklaren, gezien het karakter van deze partij. Zoals eerder gesteld, wordt deze partij niet alleen gestigmatiseerd door de gevestigde politiek, maar positioneert zij zichzelf tevens als een partij met een anti-establishment houding en als politieke outcast. Hierdoor zou de Partij voor de Vrijheid wantrouwende kiezers kunnen aanspreken, die het vertrouwen in de gevestigde politiek hebben opgezegd.

Relatie anti-immigrant attitudes en vertrouwen

De link tussen anti-immigrant attitudes en vertrouwen is nog niet als zodanig gelegd in beschikbaar onderzoek. Echter, zoals hierboven reeds beargumenteerd is, kan wel gesteld worden dat vooral politiek vertrouwen belangrijk is in het voorspellen van stemgedrag (Lubbers en Güveli, 2007; Catterberg en Moreno 2005; Michelson, 2003). Ook is aangetoond dat anti-immigrant attitudes een belangrijke voorspeller vormen van radicaal rechts stemgedrag (Lubbers en Scheepers 2000, 2001; Mayer 1999, zoals weergegeven door Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002). Hoe groter de populariteit voor anti-immigrant attitudes

en hoe sterker de ontevredenheid met de democratie onder de bevolking is, des te groter zal de steun voor radicaal rechts zijn. Lubbers *et al* (2002) stellen dat individuen met anti-immigrant sentimenten en individuen die meer ontevreden zijn met de democratie, meer geneigd zijn om te stemmen op radicaal rechtse partijen in landen waar het niveau van interetnische competitie hoger is. Opvallend is dat zowel anti-immigrant sentimenten als het gebrek aan (politiek) vertrouwen soortgelijke oorzaken hebben, zoals immigratiekwessies en globalisering. Het politiek vertrouwen neemt, volgens sommigen, af onder kiezers doordat immigratieproblemen die heersen in de huidige samenleving niet voldoende worden aangepakt. Tot slot kan gesteld worden dat het juist ontevreden kiezers zijn waarbij anti-immigrant sentimenten een sterke samenhang vertonen met sympathie voor de Partij voor de Vrijheid, omdat deze politieke partij zich profileert als tegenhanger van de gevestigde politiek, en deze de problemen wél zal aanpakken.

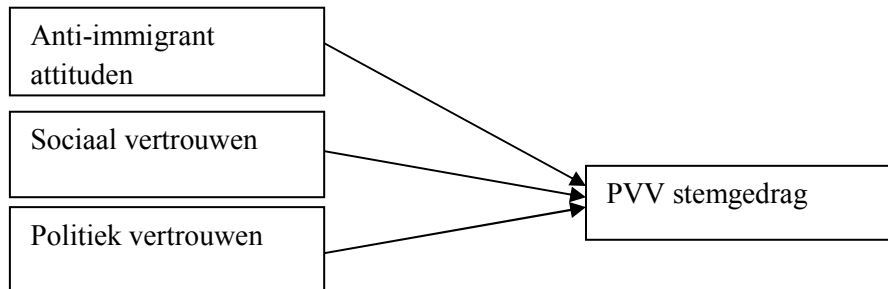
Hypotheses

Ter conclusie zullen de hypothesen geformuleerd worden die volgen uit bovenstaande theoretische beschrijving. De hypothesen kunnen als volgt worden geformuleerd: anti-immigrant attitudes zijn van invloed op zowel sympathie als de stemintentie voor de Partij voor de Vrijheid. Naarmate anti-immigrant sentimenten hoger zijn, zal ook de steun voor de PVV toenemen. Daarnaast wordt verwacht dat ook vertrouwen een voorspeller is van sympathie voor de Partij voor de Vrijheid en van de intentie om te stemmen op deze partij. De verwachting is dat een laag vertrouwen kan leiden tot een hogere steun voor de Partij voor de Vrijheid. De theorie lijkt de hypothese voor een groot deel te bevestigen; politiek vertrouwen en anti-immigrant sentimenten vormen beide een voorspeller van sympathie voor de PVV en de stemintentie voor de PVV. Hoewel in de literatuur is aangetoond dat politiek vertrouwen een voorspeller is van stemgedrag, is echter relatief weinig bekend over de relatie tussen radicaal rechts stemgedrag en sociaal vertrouwen. Een belangrijke vraag is in hoeverre een algemeen gevoel van wantrouwen stemgedrag verklaart of dat het vooral politiek vertrouwen is dat van invloed is op stemgedrag. Tevens wordt verwacht dat de Partij voor de Vrijheid op bovengenoemde variabelen grotendeels verschilt van de andere partijen in het politieke spectrum. De verwachting is dat PVV-stemmers een lagere mate van politiek en sociaal vertrouwen hebben dan kiezers van andere partijen en dat onder de groep PVV-stemmers

vaker anti-immigrant sentimenten heersen dan onder de kiezers van de overige politieke partijen.

Onafhankelijke variabelen

Afhankelijke variabele

Figuur 1. *Conceptueel model*

4. Methodologische verantwoording

4.1 Procedure

Voor de data-analyse wordt gebruik gemaakt van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) uit 2006. De kern van het NKO bestaat uit een *survey*-onderzoek rond de verkiezingen voor de Tweede Kamer onder een representatieve steekproef uit de kiesgerechtigde bevolking van Nederland. In de vraaggesprekken wordt een groot aantal politieke opvattingen en prioriteiten, percepties van politieke verschijnselen, politieke gedragingen en sociaal-demografische kenmerken van de respondenten vastgesteld. Zoals gesteld worden de hypothesen getest door middel van de data van het Nationaal Kiezersonderzoek uit 2006. De doelpopulatie bestaat uit alle personen met de Nederlandse nationaliteit die 18 jaar of ouder zijn op verkiezingsdatum 22 november 2006, die in Nederland wonen en deel uitmaken van particuliere huishoudens. (Voor de precieze steekproefselectie zie <http://www.dpes.nl>). De data zijn op verschillende manieren verkregen, namelijk via *face-to-face* vragenlijsten, telefonische interviews en *drop-off* vragenlijsten. Een voordeel van het gebruik van de dataset van het NKO is dat door de relatief grote steekproef gemakkelijk gegeneraliseerd kan worden.

4.2 Participanten

Zoals aangegeven, is gebruikgemaakt van het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Het aantal mensen dat in dit onderzoek een stemintentie voor een van de politieke partijen kenbaar maakte is 1578. Daarvan gaven 107 respondenten (3.8%) aan op de PVV te willen gaan stemmen in de verkiezingen van 2006. De percentages respondenten die aangaven op de overige grote partijen te gaan stemmen waren als volgt; CDA 29.1%, PvdA 23.9%, VVD 15.1%, GroenLinks 5.0%, SP 13.1%, D66 1.8%, ChristenUnie 4.1% en de overige partijen 4.1%. Verder was 49% van het totaal aantal respondenten man en 51% van de respondenten vrouw. De gemiddelde leeftijd van deze groep respondenten is 47 jaar (SD = 17.03).

4.3 Variabelen

Afhankelijke variabele

Voor de afhankelijke variabele zijn twee maten geconstrueerd: *PVV sympathie* en *PVV stemgedrag*. De betrouwbaarheid van de schaal voor *PVV sympathie* is als ‘goed’ te kwalificeren (Cronbachs alfa = 0,903). Deze variabele is gemeten aan de hand van de sympathie score die de participant heeft voor de Partij voor de Vrijheid en voor haar partijleider Geert Wilders. De respondenten konden op een schaal van 0 (onsympathiek) tot en met 10 (sympathiek) antwoorden. Voor de tweede variabele is gebruikgemaakt van de stemintentie van de participant bij de parlementsverkiezingen van 2006, aangezien deze het verwachte stemgedrag van de participant aangeeft. Deze categorische variabele bevat de grotere politieke partijen: CDA, PvdA, VVD, GroenLinks, SP, D66, ChristenUnie en PVV. Voor de overige politieke partijen is een categorie ‘overig’ geconstrueerd.

Onafhankelijke variabelen

Anti-immigrant attitudes zijn gemeten aan de hand van vragen die anti-immigrant attitudes van een participant aan kunnen geven. Een voorbeeld-item in deze schaal is de stelling ‘De immigratie van moslims zou gestopt moeten worden’, waarbij de antwoordcategorieën 1 (volkomen mee eens) tot en met 4 (volkomen mee oneens) vormden. De items zijn zo gepoold, dat een hogere score meer anti-immigrant sentimenten aanduidt. Deze schaal is als ‘redelijk goed’ te kwalificeren (Cronbachs alfa = 0,678). Vertrouwen is uitgesplitst naar sociaal en politiek vertrouwen. Voor sociaal vertrouwen is de maat *sociaal vertrouwen* geconstrueerd, in deze schaal is de mate van vertrouwen opgenomen die participanten hebben in verschillende instituties zoals de Europese Unie en de NAVO. Deze antwoordcategorie bestaat uit 1 (heel veel vertrouwen) tot en met 4 (helemaal geen vertrouwen). De schaal is zo gecodeerd dat een hogere score ook daadwerkelijk meer vertrouwen betekent. Deze schaal is als ‘goed’ te kwalificeren (Cronbachs alfa = 0,778). De variabele politiek vertrouwen wordt gemeten aan de hand van twee maten, *vertrouwen in politici* en *vertrouwen in overheid*. In de eerste maat zijn vragen opgenomen die betrekking hebben op de opinie van participanten over politici. Een voorbeeld-item is de stelling ‘Politici zijn corrupt’, waarbij respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 t/m 5 waarbij 1 ‘volkomen mee eens’ en 5 ‘volkomen mee oneens’ betekent. Een hogere score houdt in dat participanten meer vertrouwen in politici hebben. Deze schaal is als ‘goed’ te kwalificeren (Cronbachs alfa = 0,810). De maat

vertrouwen in overheid is geconstrueerd aan de hand van vragen over de tevredenheid met de overheid, respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 t/m 4, waarbij 1 = zeer tevreden en 4 = zeer ontevreden. Deze schaal is gehercodeerd, zodat een hogere score als een hogere mate van vertrouwen geïnterpreteerd kan worden. Deze maat is als ‘redelijk goed’ te kwalificeren (Cronbachs alfa = 0,710).

Controlevariabelen

Ten slotte zijn er controlevariabelen meegenomen, te weten: sekse, leeftijd en sociaal-economische status. *Sekse* is logischerwijs uitgesplitst naar de antwoordcategorieën man of vrouw, voor de variabele *leeftijd* is gevraagd naar de leeftijd van de participant en voor de variabele *sociaal-economische status* is de hoogst gevolgde opleiding van de participant meegenomen.

4.4 Analyse

De data-analyse zal plaatsvinden met behulp van het statistiekprogramma SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*). Zoals eerder gesteld, is de afhankelijke variabele in dit onderzoek PVV-stemgedrag. Gekozen is om naast de categorische variabele *PVV-stemintentie* ook de variabele *PVV-sympathie* mee te nemen, zodat uiteindelijk een multi-pele regressie uitgevoerd kan worden. Aangezien dit niet mogelijk is met een categorische variabele, wordt deze continue variabele in de gehele analyse gebruikt. Hoewel met complexere statistische analyses de variabele voor stemintenties zou kunnen worden gebruikt, ligt het niet binnen het bereik van het huidige bacheloronderzoek dit daadwerkelijk te doen. De onafhankelijke variabelen van dit onderzoek zijn *anti-immigrant attitudes*, *sociaal vertrouwen* en *politiek vertrouwen*. Als controlevariabelen worden de sociaal-demografische factoren *sekse*, *leeftijd* en *sociaal-economische status* meegenomen.

Hieronder zullen ten eerste de beschrijvende statistieken besproken worden van de verschillende politieke partijen. Daarna zullen aan de hand van de resultaten van de one-way ANOVA de groepsverschillen besproken worden tussen hoe kiezers die op de PVV stemmen scoren op de verschillende onafhankelijke variabelen: *vertrouwen overheid*, *vertrouwen politici*, *sociaal vertrouwen* en *anti-immigrant attitudes* in vergelijking tot de kiezers van de andere politieke partijen. Tevens wordt de post-hoc test (LSD) besproken om te kunnen

beschrijven welke specifieke verschillen bestaan tussen de politieke partijen. Tot slot wordt een regressieanalyse uitgevoerd waarbij ook de controlevariabelen worden meegenomen.

5. Resultaten en analyse

5.1 Beschrijvende statistieken

Tabel 1. *Beschrijvende statistieken van de politieke partijen per variabele*

	PVV	CDA	PvdA	VVD	GL	SP	D66	CU
PVV sympathie	7.72(1.76)	3.55(2.16)	2.54(2.23)	2.34(2.10)	1.74(1.98)	2.82(2.42)	2.43(1.66)	2.64(2.04)
Vertrouwen overheid	1.95(0.75)	2.89(0.52)	1.95(0.59)	2.83(0.60)	1.91(0.51)	1.84(0.62)	2.16(0.62)	2.72(0.67)
Vertrouwen politici	2.83(0.48)	3.21(0.41)	3.07(0.52)	3.19(0.43)	3.22(0.35)	2.99(0.51)	3.24(0.32)	3.24(0.40)
Sociaal vertrouwen	2.20(0.42)	2.62(0.34)	2.45(0.41)	2.56(0.36)	2.48(0.30)	2.34(0.41)	2.60(0.21)	2.64(0.31)
Anti-immigrant	4.84(0.88)	3.89(0.92)	3.61(1.16)	4.08(0.80)	2.63(0.80)	3.34(1.05)	3.25(0.63)	3.54(1.02)

Noot gemiddelden en (standaarddeviaties).

Tabel 1 laat de gemiddelde scores per politieke partij zien op de variabelen *PVV sympathie*, *vertrouwen overheid*, *vertrouwen politici*, *sociaal vertrouwen* en *anti-immigrant attituden*. Uit bovenstaande tabel komt naar voren dat vertrouwen in de overheid van de groep PVV-stemmers relatief laag is, maar dat het gemiddelde vertrouwen van de SP nog iets lager lijkt te zijn. Opvallend is dat het gemiddelde vertrouwen in de overheid van de PvdA gelijk is aan het gemiddelde vertrouwen van de PVV. Het gemiddelde vertrouwen in politici is voor de PVV het laagst van alle politieke partijen, gevolgd door de SP. We zien dat sociaal vertrouwen wederom het laagst is voor de PVV, gevolgd door de Socialistische Partij. Ten slotte zien we dat anti-immigrant attituden het sterkst zijn bij de Partij voor de Vrijheid, en dat de VVD, de andere Nederlandse rechtse politieke partij, na de PVV het hoogste gemiddelde heeft voor anti-immigrant attituden. Naar aanleiding van deze tabel zullen we een ANOVA-test uitvoeren om de verschillen tussen de groepen te specificeren.

5.2 One-way ANOVA

Met de one-way ANOVA kunnen groepsverschillen aangetoond worden tussen hoe kiezers die op de Partij voor de Vrijheid stemmen scoren op de verschillende onafhankelijke variabelen in vergelijking tot hoe de kiezers van andere politieke partijen scoren op dezelfde variabelen. Om te kunnen beschrijven welke specifieke verschillen bestaan tussen de politieke partijen voeren we een post-hoc test (LSD) uit voor de PVV en de specifieke andere partijen, waarbij we uitgaan van een significantieniveau van $p < 0.05$. De resultaten van de one-way ANOVA geven aan dat er significante verschillen zijn tussen de sympathisanten van de politieke partijen in de mate van *vertrouwen in overheid* ($F(8, 1559) = 97.298, p < .000$). De post-hoc test wijst uit dat significante verschillen zijn gevonden in de mate van *vertrouwen in overheid* tussen de groepen PVV en zowel de conservatieve partijen in het midden als aan de rechterkant van het politieke spectrum; CDA, VVD, CU als aan de linkerkant van het spectrum: SP en D66. Tussen de centrum-linkse partijen PvdA en GroenLinks, zijn op de variabele *vertrouwen in overheid* geen significante verschillen gevonden. Ook het *sociaal vertrouwen* ($F(8, 1100) = 11.343, p < .000$) verschilt significant tussen partijen. Alleen de SP verschilt niet significant met de PVV op deze variabele, zoals te zien is in de post-hoc test. De overige grote politieke partijen verschillen wel significant op *sociaal vertrouwen*. Daarnaast is ook *vertrouwen politici* ($F(8, 1112) = 6.359, p < .000$) significant; wederom verschillen kiezers in de mate waarin zij vertrouwen hebben in politici. Naar aanleiding van de uitgevoerde post-hoc test kan gesteld worden dat de SP de enige grote politieke partij is die niet significant verschilt van de PVV op de variabele *vertrouwen politici*. Zoals te zien is in tabel 1, is het verschil tussen kiezers van de SP en de PVV in de mate waarin zij vertrouwen hebben in politici te verwaarlozen. Ten slotte zien we dat er verschillen zijn tussen *anti-immigrant attitudes* ($F(8, 1564) = 35.930, p < .000$). De resultaten van de post-hoc test laten zien dat de verschillen tussen de PVV en de overige grote partijen: CDA, PvdA, VVD, GL, SP, D66 en CU significant zijn op de variabele *anti-immigrant attitudes*. De PVV scoort hoger dan alle andere genoemde politieke partijen. Zoals verwacht, zijn er dus verschillen tussen de kiezers van de verschillende politieke partijen op de onafhankelijke variabelen en is ook het verschil in *PVV sympathie* ($F(8, 1320) = 43.021, p < .000$) tussen de politieke partijen significant.

5.3 Correlaties

Tabel 2. *Correlaties*

	1.	2.	3.	4.	5.
1. PVV sympathie					
2. Vertrouwen overheid	.116**				
3. Vertrouwen politici	-.111**	.396**			
4. Sociaal vertrouwen	-.025	.424**	.487**		
5. Anti-immigrant	.446**	.015	-.226**	-.159**	

Noot ** p<.01, * p<.05.

Tabel 2 geeft de correlaties tussen de variabelen *PVV sympathie*, *vertrouwen overheid*, *vertrouwen politici*, *sociaal vertrouwen* en *anti-immigrant attitudes* weer. Opvallend is, zoals te zien is in bovenstaande tabel, dat *sociaal vertrouwen* niet correleert met sympathie voor de Partij voor de Vrijheid en dat ook *anti-immigrant attitudes* niet correleren met *vertrouwen overheid*.

Tussen *PVV sympathie* en *vertrouwen overheid* en *vertrouwen politici* is een negatief significante correlatie gevonden. De correlatie tussen *PVV sympathie* en *anti-immigrant attitudes* is positief. Daarnaast zien we in de tabel dat de correlatie tussen *anti-immigrant attitudes* en *vertrouwen politici* negatief significant is. *Anti-immigrant attitudes* en *sociaal vertrouwen* is negatief significant. Ten slotte correleren de verschillende vormen van vertrouwen: *vertrouwen overheid*, *vertrouwen politici* en *sociaal vertrouwen* significant positief.

5.4 Regressieanalyse

Ten slotte is een regressieanalyse uitgevoerd. Allereerst is het model zonder controlevariabelen bekeken, welke een verklaringskracht heeft van 21.6%. We zien dat wanneer de controlevariabelen: sekse, leeftijd en sociaal-economische status worden meegenomen in de analyse het model een grotere verklaringskracht heeft, namelijk 23.2%. De afhankelijke variabele *PVV sympathie* wordt voor 23.2% verklaard door de onafhankelijke variabelen. Aan de hand van een multipele regressie is het mogelijk om te kijken of de onafhankelijke variabelen een unieke bijdrage leveren aan het verklaren van de afhankelijke variabele *PVV sympathie*. Onderstaande tabel geeft een multipele regressieanalyse weer waarin de mate van de verklaarde variantie van de afhankelijke variabele *PVV sympathie* door de onafhankelijke variabelen te zien is. Uit deze analyse blijkt dat te gelden voor drie van de vier onafhankelijke variabelen, namelijk voor *vertrouwen overheid*, *vertrouwen politici* en *anti-immigrant sentimenten*. Met name het effect van anti-immigrant sentimenten is sterk. De andere onafhankelijke variabele *sociaal vertrouwen* blijkt niet significant te zijn en daarmee geen unieke bijdrage te leveren aan het verklaren van de afhankelijke variabele *PVV sympathie*. Tevens is te zien dat de controlevariabelen *sociaal-economische status*, *leeftijd* en *sekse* eveneens significant zijn en dus een bijdrage leveren aan het verklaren van *PVV sympathie*.

Tabel 3. *Regressieanalyse voor PVV sympathie*

(Constant)	
Vertrouwen overheid	.113***
Vertrouwen politici	-.077**
Anti-immigrant	.412***
Sociaal vertrouwen	.042
Sociaal-economische status	-.080***
Leeftijd	-.112***
Sekse	-.048*
<hr/>	
R ²	.232

Noot Coëfficiënten zijn gestandaardiseerd.

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

6. Discussie

In dit onderzoek is onderzocht in hoeverre vertrouwen van invloed is op het stemgedrag en de sympathie voor de Partij voor de Vrijheid. De hoofdvraag van dit onderzoek is als volgt geformuleerd: *In hoeverre kan het gevoel van een algemeen wantrouwen onder kiezers de sympathie voor en het stemmen op de Partij voor de Vrijheid verklaren?* In dit onderzoek is zowel gekeken naar het profiel van de PVV-stemmers, als naar de relatie tussen vertrouwen en de mate van PVV sympathie onder alle kiezers. De hypothesen waren dat zowel sociaal als politiek vertrouwen relatief laag zijn onder PVV-stemmers en dat beide vormen van vertrouwen negatief zouden samenhangen met sympathie en stemgedrag voor de Partij voor de Vrijheid. Naarmate het sociaal vertrouwen lager is, zal de steun voor de Partij voor de Vrijheid toenemen. Voor politiek vertrouwen werd tevens verwacht dat naarmate deze vorm van vertrouwen lager is, de steun voor de PVV zal toenemen. Tevens was de verwachting dat anti-immigrant sentimenten van invloed zijn op zowel sympathie voor de Partij voor de Vrijheid als daadwerkelijk stemgedrag voor de Partij voor de Vrijheid; een hogere mate van anti-immigrant sentimenten zal dan leiden tot een grotere sympathie en een grotere kans op stemmen voor de Partij voor de Vrijheid.

Zoals verwacht, is vertrouwen in de overheid onder PVV-stemmers relatief laag, maar het gemiddelde vertrouwen onder de linkse partijen is eveneens laag. Kiezers van de SP en GroenLinks scoren zelfs iets lager op het gemiddelde vertrouwen in de overheid dan PVV-kiezers. Deze resultaten zijn voor de SP redelijk aannemelijk te maken, aangezien zowel de SP als de PVV zich aan de uitersten bevinden van het politieke spectrum, zij het de eerste uiterst links en de laatste uiterst rechts. Het gemiddelde vertrouwen in politici is voor de PVV het laagst van alle politieke partijen, gevolgd door de SP. De SP is de enige grote politieke partij die niet significant verschilt van de PVV in de mate van vertrouwen in politici. Deze resultaten zijn niet verrassend, aangezien de SP - als meest linkse partij in de Nederlandse politiek - evenals de PVV gezien kan worden als een partij die zich profileert als zijnde tegen de gevestigde orde. Het is dan ook niet verrassend dat kiezers van de SP, evenals kiezers van de PVV, politici lijken te wantrouwen. We zien dat sociaal vertrouwen wederom het laagst is voor de PVV, gevolgd door de Socialistische Partij. Ten slotte zien we dat anti-immigrant attitudes het sterkst zijn bij de Partij voor de Vrijheid en dat de VVD, de andere rechtse politieke partij, na de PVV het hoogste gemiddelde heeft op anti-immigrant attitudes. Deze bevinding is niet geheel verrassend, aangezien het aannemelijk is dat rechtse partijen over het algemeen minder positief zijn ten aanzien van migranten, dan de linkse politiek. Bovendien is

de VVD de partij van herkomst van Wilders, maar was hij te radicaal binnen deze partij in zijn standpunten over onder meer de islam en was hij het tevens niet eens met het VVD-partijstandpunt over toetreding van Turkije tot de Europese Unie. (nrc.nl) Bovenstaande toont aan dat de aanhang van de Partij voor de Vrijheid, volgens verwachting, voor het grootste deel van overige politieke partijen verschilt. Een opvallende bevinding is dat de SP op een aantal variabelen sterk overeenkomt met de PVV. In de mate van vertrouwen in politici en sociaal vertrouwen zijn tussen de Socialistische Partij en de Partij voor de Vrijheid geen significante verschillen gevonden.

Daarnaast hebben we door middel van een regressieanalyse antwoord gegeven op de vraag of verschillende vormen van vertrouwen en anti-immigrant sentimenten voorspellers vormen van de mate van sympathie voor de PVV. Hoewel politiek vertrouwen en anti-immigrant sentimenten beide een unieke bijdrage leveren, geldt dit voor sociaal vertrouwen niet. Daarnaast hebben we met behulp van de analyse van de correlaties antwoord gegeven op de vraag in welke mate de verschillende variabelen met sympathie voor de PVV samenhangen. Tussen vertrouwen in politici en PVV sympathie is volgens verwachting een significant negatieve relatie gevonden. Niet verrassend is dat PVV sympathie significant positief correleert met anti-immigrant sentimenten. Opvallend is ook dat tussen PVV sympathie en vertrouwen in de overheid een positief significante relatie is gevonden. Verder blijkt uit de resultaten dat anti-immigrant sentimenten samenhangen met een laag vertrouwen in politici. Een significant negatieve correlatie geldt ook voor de variabelen anti-immigrant attitudes en sociaal vertrouwen; anti-immigrant sentimenten hangen dus samen met een lage mate van sociaal vertrouwen. Wat opvalt is dat, tegen de verwachting, *anti-immigrant sentimenten* en *vertrouwen in de overheid* geen correlatie tonen. De samenhang tussen vertrouwen en anti-immigrant sentimenten werd verwacht omdat anti-immigrant sentimenten gezien werden als een vorm van het gebrek aan vertrouwen dat onder individuen kan heersen.

Het resultaat van de analyses van de relatie tussen vertrouwen in de overheid en PVV sympathie is moeilijk te interpreteren; enerzijds is de correlatie tussen deze variabelen positief en heeft deze ook in de regressieanalyse een sterk positief effect. Anderzijds, als we het profiel van de PVV-stemmers bekijken met betrekking tot vertrouwen in de overheid, blijkt dat dit vertrouwen onder PVV-stemmers zeer laag is. PVV-stemmers scoren vrijwel het laagst op vertrouwen in de overheid, terwijl vertrouwen in de overheid ook een voorspeller is van PVV sympathie in de andere richting; meer vertrouwen betekent meer sympathie. Aan de hand van alle analyses kan het volgende worden gezegd: hoewel vertrouwen in politici - zoals verwacht - een negatief effect heeft, blijken de resultaten met betrekking tot het effect

van vertrouwen in de overheid de hypothese niet te bevestigen. Een groter vertrouwen in de overheid leidt tot meer sympathie voor de PVV en Geert Wilders. Een plausible verklaring ligt in het gegeven dat wanneer we de resultaten bekijken, opvalt dat qua PVV sympathie - wanneer de PVV-stemmers buiten beschouwing worden gelaten, de CDA- en VVD-stemmers het hoogst scoren op deze variabele. De aanhang van het CDA en de VVD is het meest positief over de PVV. Dit zijn tevens de aanhangers van de klassieke regeringspartijen, waardoor zij tegelijkertijd het meeste vertrouwen in de overheid hebben. In de regressieanalyse zou dit zich kunnen vertalen in een positief effect van vertrouwen in de overheid, hetgeen dus waarschijnlijk te verklaren is door de rol van VVD- en CDA-stemmers.

Zoals verwacht, en zoals gebleken is uit eerder onderzoek (Lubbers en Scheepers, 2000; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002), zijn anti-immigrant sentimenten hoog onder PVV- aanhang; uit de regressieanalyse komt naar voren dat met name anti-immigrant sentimenten een sterk effect hebben. Deze sentimenten lijken de PVV te onderscheiden van de linkse partijen, omdat politiek wantrouwen onder partijen als de SP en GroenLinks ook hoog is, maar anti-immigrant sentimenten hier juist laag zijn. Op basis van deze resultaten zouden we kunnen stellen dat anti-immigrant sentimenten een doorslaggevende rol spelen, aangezien de laatste niet hoog zijn onder de andere linkse partijen, met in het bijzonder de SP en GroenLinks, terwijl daar ook een gevoel van wantrouwen lijkt te heersen jegens de overheid. Met betrekking tot anti-immigrant sentimenten kan voor de centrum-rechtse partijen gesteld worden dat hoewel deze sentimenten bij de VVD en het CDA niet zo hoog zijn als bij de PVV, ze wel hoger zijn dan bij de overige partijen. Vertrouwen in de overheid lijkt dan, naast anti-immigrant sentimenten, ook een belangrijke onderscheidende rol te spelen aan de rechterzijde van het politieke spectrum, omdat de PVV zich hierop duidelijk onderscheidt van zowel de CDA- als VVD- aanhang. Deze conclusie moet voorzichtig getrokken worden, aangezien de beperkte statistische methoden die gehanteerd zijn hierover geen uitsluitsel kunnen geven.

Al met al worden de bevindingen in de literatuur gedeeltelijk bevestigd door het huidige onderzoek. Zoals al eerder in verscheidene onderzoeken is aangetoond, blijkt ook uit dit onderzoek dat politiek vertrouwen (Michelson, 2003; Lubbers en Guveli, 2007; Catterberg en Moreno, 2005) en anti-immigrant attitudes (Lubbers en Scheepers, 2000; Lubbers, Gijsberts, Scheepers, 2002) juiste voorspellers vormen voor PVV- stemgedrag. Echter, de hypothese, welke overigens niet eenduidig in de literatuur (Putnam, 2002) is gevonden, dat ook sociaal vertrouwen van invloed zou zijn op stemgedrag voor de Partij voor de Vrijheid, is

niet bevestigd. De onderzoeksvraag kan dus als volgt beantwoord worden: Sociaal vertrouwen lijkt geen invloed te hebben op steun voor de PVV, al is aangetoond dat de kiezers van deze partij relatief laag scoren op sociaal vertrouwen in vergelijking met de overige grote politieke partijen.

Kanttekeningen die bij dit onderzoek geplaatst kunnen worden zijn dat wat betreft de analyse *PVV sympathie* als benadering van stemgedrag is gebruikt, zodat een multiële regressieanalyse gebruikt kon worden, en op stemgedrag (stemintentie) alleen naar groepsverschillen op elke variabele is gekeken. Om stemgedrag, en de rol die de factoren anti-immigrant sentimenten en sociaal en politiek vertrouwen daarin spelen te analyseren, had een logistische regressie uitgevoerd kunnen worden. Aangezien dan de dichotome variabele ‘PVV stem/niet-PVV stem’ gebruikt zou moeten worden, was de moeilijkheid geweest om de distinctie te maken tussen de groepen PVV en niet-PVV, aangezien zowel linkse als rechtse partijen de groep niet-PVV stemmers vormen. Voor het analyseren van een categorische variabele met meer dan twee categorieën zijn analyses nodig die buiten bereik van dit onderzoek liggen. Sterke kanten van dit onderzoek zijn dat de onderzoekspopulatie bestaat uit een relatief grote steekproef onder het Nederlandse electoraat (N=1578), waardoor de onderzoeksresultaten gemakkelijker gegeneraliseerd kunnen worden. Daarnaast is het uitgevoerde onderzoek maatschappelijk zeer relevant, aangezien het thema van radicaalrechts stemgedrag zeer actueel is; de Partij voor de Vrijheid lijkt op toenemende steun te kunnen rekenen onder de Nederlandse bevolking.

De praktische consequenties van dit onderzoek zijn dat in vervolgonderzoek gefocust zou kunnen worden op de rol van sociaal vertrouwen in relatie tot steun voor radicaalrechtse partijen. Een verklaring voor het resultaat dat sociaal vertrouwen geen invloed lijkt te hebben op steun voor de PVV, zou kunnen zijn dat de hypothese, dat sociaal vertrouwen van invloed is op PVV sympathie en dat politiek vertrouwen gerelateerd zou zijn aan sociaal vertrouwen, onjuist is. Aangezien aangetoond is dat sociaal vertrouwen wel degelijk relatief laag is onder PVV-stemmers, zou het in vervolg-onderzoek interessant zijn om de relatie tussen politiek en sociaal vertrouwen met betrekking tot radicaal rechts stemgedrag verder te analyseren. Interessante vragen die hierbij gesteld kunnen worden zijn: Welke verklaring kan gegeven worden voor het feit dat hoewel sociaal vertrouwen laag is onder PVV-stemmers, deze vorm van vertrouwen niet samenhangt met PVV sympathie en anti-immigrant sentimenten? En hoe komt het dat sociaal vertrouwen niet van invloed lijkt te zijn op PVV-stemgedrag en politiek vertrouwen wel? En aangezien anti-immigrant sentimenten gerelateerd lijken te zijn aan

vertrouwen is de volgende vraag ook relevant: Kunnen anti-immigrant attitudes ook gedefinieerd worden als een gebrek aan vertrouwen?

7. Referenties

- Anderson, C.J. en Lotempio, A.J. (2002). Winning, Losing and Political Trust in America. *British journal of political science*, 32, 335-352.
- Brehm, J. en Rahn, W. (1997). Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science*, 41, 999- 1023.
- Brug, W. van der en Fennema, M., Tillie, J. (2000). Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? *European Journal of Political Research*, 37, 77-102.
- Brug, W. van der (2003). How the LPF fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF-support. *Acta Politica*, 38, 89-106.
- Brug, W. van der en Fennema, M. (2003). 'Protest or mainstream? How the European anti immigrant parties have developed into two separate groups by 1999', *European Journal of Political Research*, 42, 55-76.
- Brug, W. van der en Fennema, M. (2006). Anti-immigratiepartijen in Europees perspectief. In Maas, I. en Van Tubergen, F. (2006). *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brug, W. van der en Fennema, M. (2007). Forum: Causes of voting for the radical right. *International Journal of Public Opinion Research*, 19, 474-487.
- Buijs, F.J. en Donselaar, J. van. (1994). *Extreem-rechts: aanhang, geweld en onderzoek*. Leiden: Leids Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.
- Catterberg, G. en Moreno, A. (2005). The individual bases of political trust: trends in new and established democracies. *International journal of public opinion research*. 18, 31-48.
- Chanley, V.A., Rudolph, T.J., Rahn, W.M. (2000). The origins and consequences of public trust in government: a time series analysis, *Public Opinion Quarterly*, 64, 239-256.
- Citrin, J. (1974). Comment: The Political Relevance of Trust in Government. *The American Political Science Review*, 68, 973-988.
- Coenders, M, Gijsberts, M., Scheepers, P. (2002). Ethnic exclusionism in European countries. Public opposition to civil rights for legal migrants as a response to perceived ethnic threat. *European Sociological Review*, 18, 17-34.
- Coffé, H., Heyndels, B., Vermeir, J. (2007). Fertile grounds for extreme right-wing parties: Explaining the Vlaams Blok's electoral success. *Electoral Studies*, 26, 142-155.
- Gershtenson, J., Ladewig, J. Plane, L.P. (2006). Parties, Institutional Control, and Trust in Government. *Social Science Quarterly*, 87, 882-902.
- Hetherington, M.J. (1998). The Political Relevance of Political Trust, *The American Political Science Review*, 92, 791-808.

- Irwin, G. A. en Holsteyn, J.J.M. van (2003). Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002. *West European Politics*, 26, 41-66.
- Kas, A. *et al* 'De hardste klap komt van Wilders: het Nederlandse electoraat versplintert.' nrc next, vrijdag 5 juni 2009.
- Kunovich, R. M. (2004). Social structural position and prejudice: an exploration of cross-national differences in regression slopes. *Social Science Research*, 33, 20–44.
- Lubbers, M. en Scheepers, P. (2000). Individual and contextual characteristics of the German Republikaner vote: A test of complementary theories. *European Journal of Political Research*, 38, 63–94.
- Lubbers, M. en Scheepers, P. (2001). The Front National vote from a macro and micro perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 25, 120-150.
- Lubbers, M., Gijsberts, M., Scheepers, P. (2002). Extreme right-wing voting in Western Europe. *The European Journal of Political Research*, 41, 345-378.
- Lubbers, M. en Güveli, A. (2007). Voting LPF: stratification and the varying importance of attitudes. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 17, 21-48.
- Maas, I. en Tubergen, van F. (2006). *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Noorda, S., Rouvoet, A., Schoo, H.J. *et al* (2003) *Haagse tegenstrijdigheden: Een jaar verder*. Amsterdam: University Press/Salome.
- Politieke redactie, 'De nieuwe Wilders was voor de VVD de oude niet: Prominenten nemen afstand van dissident', NRC Handelsblad, digitaal krantenarchief, 3 september 2004. (<http://archieff.nrc.nl/>)
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster paperbacks.
- Putnam, R.D. (2002) *Democracies in flux: the evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American Sociological Review*, 60, 586–611.
- Rose, R. (2000). The end of consensus in Austria and Switzerland. *Journal of Democracy*. 11, 26–40.
- Scheffer, P. (2007) *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schmeets, H. (2008) *Scepsis over Europa toegenomen*. Retrieved 16 November 2008, from <http://www.cbs.nl>.
- Schmeets, H. (2008) *Politieke betrokkenheid groter, maar ook scepsis over politiek neemt toe*. Retrieved 16 November 2008, from <http://www.cbs.nl>.

- Schneider, L. (2008). Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*, 24, 53–67.
- SCP (1999) Hoofdstuk 5, Participatie en vertrouwen, in: Sociaal Culturele Verkenningen 1999, Den Haag: SCP/Elsevier, 1999 (pp. 141-170).
- Semyonov, M., Rijman, R., Gorodzeisky, A. (2006). The rise of anti-foreigner sentiment in European societies, 1988–2000. *American Sociological Review*, 71, 426 –449.
- Swyngedouw, M. (2001). The subjective cognitive and affective map of extreme right voters: Using open-ended questions in exit polls. *Electoral Studies*, 20, 217–241.

8. Bijlage

Er is gebruikgemaakt van verschillende vragenlijsten voor het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. In de eerste en tweede golf is zowel schriftelijk als *face-to-face* en telefonisch geënquêteerd. In de tweede golf is tevens gebruikgemaakt van een *drop off* vragenlijst. Voor een overzicht van alle vragenlijsten zie (<http://www.dpes.nl>). Onderstaand vindt u de *drop off* vragenlijst van de tweede golf.

(1) Er zijn nogal wat televisieprogramma's die elke dag, of bijna elke dag worden uitgezonden. Hieronder staan er een aantal. Hoe vaak in de week kijkt u gemiddeld naar de volgende televisieprogramma's?

	kijkt nooit	minder dan 1 keer per week	1 à 2 keer per week	3 à 4 keer per week	(vrijwel) dagelijks
The Bold and the Beautiful (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
As the World Turns (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Een Vandaag (Ned. 1)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Editie NL (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Boulevard (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Man Bijt Hond (Ned.2)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Netwerk (Ned.2)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Onderweg naar Morgen (Ned.3)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Lingo (Ned.1)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Big Brother (Talpa)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
De Wereld Draait Door (Ned.3)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
RTL4 Nieuws (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
De Wedstrijden (Talpa)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Hart van Nederland (SBS6)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Shownieuws (SBS6)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Het Zonnetje in Huis (RTL5)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Law and Order (RTL7)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-

NOS 8 uur journaal (Ned.1)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Goede Tijden, Slechte Tijden (RTL4)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Will & Grace (Net 5)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Jensen! (RTL5)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
NOVA/Den Haag Vandaag (Ned.2)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Pauw en Witteman (Ned.1)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
De Staat van Verwarring (Ned.3)	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-

(2) Veel mensen maken tegenwoordig ook gebruik van het internet voor het nieuws. Hieronder staan enkele bekende nieuwsbronnen op het internet. Kunt u aangeven hoe vaak u daar gebruik van maakt? Als u geen internet gebruikt, kunt u deze vraag overslaan.

	nooit	minder dan 1 keer per week	1 à 2 keer per week	3 à 4 keer per week	(vrijwel) dagelijks
portal.omroep.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
geenstijl.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
nu.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
teletekst.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
anp.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
spitsnet.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
bn.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
planet.nl	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
anders, namelijk:	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-

anders, namelijk:	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
-------------------------	-----	-----	-----	-----	-----

(3) Wilt u voor elk van de volgende instellingen aangeven of u daar heel veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in heeft?

	heel veel vertrouwen	tamelijk veel vertrouwen	niet zo veel vertrouwen	helemaal geen vertrouwen
de kerken	-1-	-2-	-3-	-4-
het leger	-1-	-2-	-3-	-4-
de rechters	-1-	-2-	-3-	-4-
de pers	-1-	-2-	-3-	-4-
de politie	-1-	-2-	-3-	-4-
de Tweede Kamer	-1-	-2-	-3-	-4-
de ambtenaren	-1-	-2-	-3-	-4-
de grote bedrijven	-1-	-2-	-3-	-4-
de Europese Unie	-1-	-2-	-3-	-4-
de NAVO	-1-	-2-	-3-	-4-

(4) Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn, of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?

De meeste mensen zijn wel te vertrouwen	-1-
Men kan niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen	-2-

(5) En bent u het eens of oneens met de stelling: Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet

eens	-1-
oneens	-2-

(6) Er wordt in Nederland wel gesproken over een kloof die zou bestaan tussen kiezers en gekozenen. Bestaat er volgens u inderdaad zo'n kloof?

ja	-1-
nee	-2-

(7) Leden van de Tweede Kamer hebben een aantal meer of minder belangrijke taken. Hieronder staan enkele van die taken van kamerleden opgesomd. Kunt u bij iedere taak aangeven, hoe belangrijk u deze vindt?

	volstrekt onbelangrijk	niet zo belangrijk	tamelijk belangrijk	zeer belangrijk
Controleren van de regering	-1-	-2-	-3-	-4-
Vertegenwoordigen van de opvattingen en belangen van de kiezers	-1-	-2-	-3-	-4-
Tegen elkaar afwegen van de belangen van verschillende groepen	-1-	-2-	-3-	-4-
Meewerken aan wetgeving	-1-	-2-	-3-	-4-

(8) Wie zou volgens u de hoofdlijnen van het overheidsbeleid moeten bepalen?

het parlement, dus de Tweede en de Eerste Kamer	-1-
de regering	-2-
de regering en de regeringsfracties	-3-
de regering en de sociale partners (vakbonden en werkgevers)	-4-
anderen, namelijk:	-5-

(9) En wie bepaalt volgens u in werkelijkheid het overheidsbeleid?

het parlement, dus de Tweede en de Eerste Kamer	-1-
de regering	-2-
de regering en de regeringsfracties	-3-
de regering en de sociale partners (vakbonden en werkgevers)	-4-
anderen, namelijk:	-5-

(10) Hoe tevreden bent u over het functioneren van het Nederlandse parlement?

zeer tevreden	-1-
tamelijk tevreden	-2-
niet erg tevreden	-3-
helemaal niet tevreden	-4-

(11) Wat vindt u van de volgende stellingen:

	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
toekomstige Europese verdragen moeten in de vorm van een referendum aan de kiezers worden voorgelegd	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Eventuele toekomstige uitbreidingen van de Europese Unie moeten in de vorm van een referendum aan de kiezers worden voorgelegd	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-

(12) En in hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen over politici:

	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
Politici zijn eerlijk	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici zijn zakkenvullers	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici houden zich aan hun beloftes	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici zijn corrupt	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici kicken op macht	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici zijn betrouwbaar	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici hebben alleen maar mooie praatjes	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-
Politici zijn in staat om problemen in de maatschappij op te lossen	-1-	-2-	-3-	-4-	-5-

(13) Politieke partijen leggen de nadruk op verschillende soorten onderwerpen. We willen graag van u weten aan welk onderwerp u het eerst denkt bij drie grotere partijen en in hoeverre u het daarmee eens bent. Wilt u in onderstaand schema aangeven aan welk onderwerpen u denkt bij de genoemde partijen en daarna in hoeverre u het eens bent met die partij.

Als u denkt aan de PvdA, aan welk onderwerp denkt u dan het eerst?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met de PvdA?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
Aan welk onderwerp denkt u nog meer bij de PvdA?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met de PvdA?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
En als u denkt aan het CDA, aan welk onderwerp denkt u dan het eerst?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met het CDA?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
Aan welk onderwerp denkt u nog meer bij het CDA?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met het CDA?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
En als u denkt aan de VVD, aan welk onderwerp denkt u dan het eerst?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met de VVD?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens
Aan welk onderwerp denkt u nog meer bij de VVD?					
En in hoeverre u het bij dat onderwerp eens bent met de VVD?	helemaal mee eens	mee eens	niet mee eens maar ook niet mee oneens	mee oneens	helemaal mee oneens